

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՍՏ. ՄԱԼԻՍԱՍԵԱՆՅՑ, ՍԵՐԲՈՒԻ ԿԱՏՈՏՈՒԹԻՆՆԸ և Մ. ԽՈՅԻՆԱՅԻ: Մատենագրական ուսումնասիրութիւն: Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչի ընկ., ժ՞ 156: Թիֆլիս, սոյ. Մ. Դ. Ռոս. 1899: Փոքր թ՞ էջք Ը + 118: Գինն է 40 կոպ.:

Վերջին տարիներս Խորենացոյ կատմագրութեան և այն ձին նկատմամբ մոռամք զբախան բառակոտիւր զԵՄԻՒ ԲՈՒՐԻ Բանասէրները զինեց զընդ, ըստ ազգային և ըստ օտարազգի: Եւ այս բանակոտիւր երկու մասի բաժնեց եւ ի բանասէրներու խումբը, - 1՞ Վենետեան դպրոց և 2՞ Վիեննայ կան դպրոց: Արդար ըստ ամառ շեք կունար այժմին վերջնական լծիւն աւճակել, թէ որ Գրոցն է որ յաղթական պիտի հանդիսանայ սոր մէջ. Բայց մերձաւորապէս կունար գոչակել թէ քրտու կողմն ալ զոհողութիւններ պիտի ըսն:

Խորենացոյ նկատմամբ Պր. Նորայրի «Մշակ» լրագրին մէջ զբաժ երկար ուսումնասիրութեան և Հ. Բարսեղ վ. Ապրգիսեանի «Բազմապէս» մէջ հրատարակած նորանոր վերննութեան ժամանակ, ահա կրկին հրապարակ կը նետուի Ստ. Մալխասեանց, Բայց այս անգամ անե՛ր վճռական և անե՛ր ցոցմունքներով ու փաստերով, հաստատելու եւ մարտի խոյններով դարի կէսերում արդէն Խորենացոյ կատմութիւնը յայտնի էր և հուշակոտած նրանից,

իբրև ճղմարիտ և հաւաստի մատենագրից, օգուտ է փաշել Սեբէոս եպիսկոպոսը իւր պատմութեան մէջ, Սոկրատի և Սեղբեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւնից դեռ բաւական ժամանակ առաջ:» (2): Զայտնի է թէ Սեբէոսի պատմութեան ջրփին սկիզբը գտնուած Ա և Բ դպրութիւններն անվաներ նկատած են քննադատք, համարելով զանոնք կեղծ և ժամանակաւ շատ նոր փան միւս մատերն: Արդ որ մալխասեանց ներկայ գործքով երկու դպրութիւնները մանրամասնաբար և ամենայն մասամբ քննելով ու համեմատելով կը հետևեցնէ, «որ Ա և Բ դպրութիւններն ու պատմութիւնը լեզուով, ոճով, դարձուացքներով, մատենագրելու սովորութիւններով ևս բոլորովին համերադէ և նման են միմեանց՝ ինչպէս միևնոյն գրքի զանազան երեսները» (էջ 94), և թէ՛ «Ա և Բ դրութիւնների անճանօթ ճեղհնակը նոյն ինքն Սեբէոս եպիսկոպոսն է, ճերակէլի պատմութեան ճեղհնակը, և . . . Սեբէոս եպիսկոպոսը, իւր պատմութիւնը ջրփէս՝ օգտուել է բսիզի այլոց և Սովրէս Ռորէանցոս պապմութիւնից, կոչելով նրան «ճղմարիտ և հաւաստի մատենագիր»» (էջ 96-97): Աղիթատութեանս կը յաջորդեն երկու յատկանշք. առաջինը՝ «Մի փանի ուղղագրութիւններ Սեբէոսի պատմութեան» (էջ 101), իսկ երկրորդը՝ «Մի պատարիկ Ստեփանոս Տարաւնաջոս գրուածքից» (էջ 115):

Գրութեան ոճը լաւ է և լեզուն մաքուր: Ուրախակէտ որ ամբողջ գրութեան մէջ երկու բառ միայն օտար կայ. պարագայ մը որ ուղագրութեան արժանի է, թէ և կը փա-

փաթեթի վրայ Մալխասեանցի մը զօրէն հեռու տեսնել նոյն խփ
այդ երկու բառերն :

Հ. ԵՍԱՅԻ ՏԱՅԵՅԻ, Անկանոն գիրք նոր Կոստանայ :
Վենետիկ, 1898 : Մեծ 8⁰ էջք ժՁ + 492 : Գինն է՝ փռ. 5 :

Բանասիրաց համար կարևոր այս աշխատութիւնը՝ Բ հա
տորը կը կազմէ « Թանգարան Հայկական հին և նոր դպրութեանց »
անուամբ հրատարակուած հաւաքածոյին, որով Ս. Շաքարու
Մխիթարեան Հարթ կողմէն մեծ պակաս մըն ալ լեցունել
մեր ազգային զրահանութեան : Մինչև հիմա ողջադրութիւն
չէր եղած մեր նախնեաց անվաներ գրութեանց, նկատելով զա
նոնք իբրև անպէտ գործեր, և մխիթարական է որ վերջ մը
խիթարեանք այս գանձերն ալ ազատեցին ի սպառ փծացումէ
և անոնց մասնակից ըլին զմեզ : - Ամբողջ գիրքը բաժնուած
է 2 մասերու, որոնց մէջ օրինակաց տարբերութեամբք
հանդերձ դրուած են զանազան ընտիր ձեռագիրներէ փա
ղելով՝ Ա. Գիրք տղայութեան Վրիտանի, Բ. Զրիատակարանք
Պիղատոսի, Գ. Թողթ Պիղատոսի, Դ. Թողթ Լեւոնուլայ
Պարլոսի զՅիսուսէ նազովրեցոյ, Ե. Տեսիլ ս. Աստուածա
ծնի և Զ. Ննգուն ս. Աստուածածնի : Գրքիս վերջը շը
րուած « Յանկ անուանց անձանց և տեղեաց » մը կը փակէ
այս շահեկան աշխատութիւնն, որ պատիւ կը բերէ վերջին
հրատարակչին Հ. Եսայի Վ. Տայեցոյ :

Alonso T. Jones, La quest. d'Or. փոքրագիր 20 էջ,
Տպարան, թրուական ևն չէ նշանակումս :

Հայն ու թ. և Արև. խնդ. : Փոքր 8° էջք 40: Գանձիկ .
Վիճակագրան Մնտիկեան եղբայր : Գրն 25 սանթիմ,

Այս երկու տետրակներուս ճախն չենք կրնար խօսիլ այս տեղ,
քանի որ սխանատրուի ծրագրին բուռնովին դուրս է փաշարական
և կրօնական խնդիրներով զբաղելն :

Հ. ԲԱՐՍԵՂ և ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Անանիա Թարգմանիչն և
իւր զրական գործոց նմոյշներ : Վենետիկ, 1899 : Սեռ 8° էջք ԻՁ+30 :

Անանիայիս նկատմամբ ակնարկութիւն ճը միայն կը գտնենք
Հ. Գար. Զ. Ի Պապմութեան Էայ. Դպրութեան մէջ, որ յատկա-
պէս դպրոցներու համար պատրաստուած ըլլալուն բնական է թէ
հազիւ կրնայ զոնացնել բանասէրները : Բայց քանի որ Հ. Գարե-
գիտ գործը միայն է իր տեսակին մէջ, կը ճիս լրացնել անոր
թերի կողմերն այլ և այլ հրատարակութեանց լնթերցմամբ և քնն-
նութեամբ : Ահա այս կարգին է Հ. Բ. Սարգիսեանի նոր գոր-
ծին ալ, որ բաւական լայս կը սփռտ Անանիայի կենաց և զոր-
ծոց վրայ :

Ըստ կորեան վկայութեան, Անանիա՝ Միւնեցի էր ծագմամբ,
և իր եղբրին վրայ « Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր նոյն խկ նո-
ցու (Միւնեաց) Վաղինակ Բ իշխանի կենդանութեան ժամանակ » .
(էջ 2) . « Էայ տառերու ուսուցումը յամին 412 - 415 հազիւ թի

կարող էր Միւնեաց և Աղը-անից սահմաններուն վրայ կատարուած լինել . այս ուրեմն Անանիայի եպիսկոպոսական ձեռնագրո-թիւնն իսկ հասանազօրէն այս միջոցիս եղած լինելո-ւ է . (էջ է) . և Հ. Ալիշան Սրապաւի (էջ 20) զջ ճիշդ 415 թուականը կուտայ :

Անանիայի ձեռագրէն և մահուան բուն թուականները չեն գիտցուիր սակայն : Ըստ Հ. Սարգիսեանի « նորածնո-նորը մեր Հա-որայէս 380-382 ին » պատահած պիտի ըլլայ (էջ 18) . իսկ մահն հասանախանաբար հանդիպած պիտի ըլլայ « 474-479 թուականին » : (էջ 41) :

Անանիայի զործուելութեան զլուսոր վայրերն եղած են իր ձեռագրավայրը Միւնիք և Աղը-անից երկիրն : Ասիկէ զատ Կեկեքն Շահապիվանոս մէջ Յոյսէի կաթողիկոսի և Հասակ մարգարէի նախադասութեան տակ գոմարուած ժողովին մէջ կը գրուին նենք զիւքն . որ Հեռոնդ եւէջի ընտ միասին կը խմբագրէ այն աներկիւղ և խորոխապանճ պատասխանին , որով իբրև երկնա սաստ շանթիւ խորտակեցաւ Յազկերտի քոռոզո-թիւնը » : (էջ 41) :

Անանիա Միւնեցիս ըլլալով աշակերտ Մեսրոպայ , զրոց զի-տին և մահաւանդ Աղը-անից տառերու ստեղծման համար բաւական աղիատած է . ուստի բնական է թէ զրական զոր ճեր ալ ունեցած պիտի ըլլայ . և սակայն իր անուամբ ծանօթ բազմաթիւ գրուածներէն միայն երկու հասն հարազատ կ'ըն դոնի Հ. Բ. Սարգիսեան . այն է՝ 1° « Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի է Խորհուրդ Յովնանոս մարգարէի » և 2° « Յողազո Յովնանոս Մկրտչի » ճառն , որ թերեւս « մահն ըլլայ Յովնանոս կամ Մարկոսի աւետարանի Ա զլիսո Մեկնութեան

միջ (էջ 14) : Եւ որովհետեւ ծառերէս առաջինը Փիրոնի ևս
 Տանձան ծառին յետ նմանութիւն ունի, երկու հեղինակաց ծա-
 ռերէն կտորներ յառաջ կը բերուին ի համեմատութիւն, և
 ապա նոյն յիշեալ ծառէն ամբողջութեամբ կը հրատարակուին
 հանդերձ ծանօթութեամբ :

Կը խնդակցինք Վեր. Հ. Բ. Վ. Սարգիսեանի, որ կարող է
 շատ լաւ արժանոյն գնահատել Անանիայիս զորոնւնի-
 թիւնն և վեր հանել անոր կորուսած անուը, ծանօթացնե-
 լու Յամար յեզ և ձեր յազորդ սերունդին :

Jean CLÉDAT, la médecine chez les anciens Egyptiens.

Հանուած ի թերթին "Petit moniteur de la Pharmacie", 16 երես
 (և շարունակելի) : 49^{րդ} տարի, դարիս, 1899 : -

Բժշկութիւնը կրնայ ըստէ, աշխարհիս ամենահին արուեստն
 է կամ հնագոյն արուեստներէն մին, զոր ի գործ էր գնէին արեւել
 ծան հին ազգերը, հարեւացիք : Ասորեստանցիք, Սիկիւսայիք և այլք
 իրենց քրմայտներուն ձեռքով : որոնք առանձին գասախարտ ճի կը կազ
 մին : Բայց նախնական բժշկութիւնը ձեր հիմնական գրացածին նման պարզ
 կամ բարդաբարեալ գեղերով ու խոտերով չէր կատարուէր, այլ ճանաչուոր
 աղօթքներ էին անոնք : Այս տեսակ աղօթքներու մնացորդներ են ձեր վրդ
 Աղլարքի կողմամբ հաւաքածոները, կը շարունակու և նմաններու ասոնց չը
 ըսյ կրնայք ասել յոսնէլ նաեւ հիւանդի մը արտաքին մարմնոյ վրայ
 աղօթելու կամ գլխուն չըսյ Անեստարան կարգալու սովորութիւնն :
 Եղբիկի զուին վրդ տեղ մը այս հատուածին կը հանդիպինք . « Անիծանք
 և քրմահետացն ընդ ասու տեղանցն, և զի պահպանական հմայս ի բարոսիս

և Ի գլուխ նոցա կայտին ք, զոր նշեցուց Յզգիէի Սեփն-թեան մը աստ
 լի պարզումը կը գտնենք. « Հմայք էին ... և այս որ ընդ պարանոցաւ
 և ընդ արմաւ նեւաց գիր գրեալ և քսակով կարեալ կայտին, զոր ու
 մանք կըարթէ ասե՛ն ք: (Տես նորայր, հիւս-գիր, Ի քսան Amulette): Այս «կը
 շարի» հոչումովը պարզացէս մեզ գիտցած համայնը և շարին «
 է, որ մինչև այս օրս կը գործածուի արեւելեան ազգերէ: Բայց այս
 վիճակին մը շնաց բոլորութիւնը. վասն զի աղօթքը և նուստան
 չէին զօրեր արտաքին հիւանդութեանց. վերջերս համար պէտք
 էր "մշակման" = սպեղանիներ պատրաստել. և այն ասե՛նէն սխաւ
 երկու չիղի բաժնուի բոլորութիւնը, - 1° ներքին կամ արտա-
 բանական և 2° արտաքին կամ վերաբաւեալան:

Եւ սակայն ինչ բանի վրայ հիմնուած էր աղօթելու կամ թէ կը
 դարձելու սովորութիւնը. - «Բիւլակն» ազգագրական լրագրին մէջ
 (25 Յունիս 1898, էրէս 410) ըսած ենք արգէն՝ թէ նախնեք « ներքին
 արտերը շար ոգիներէ յառազ եկած կը կարծէին ք. ուստի անոնց
 զէժ մաքաւելու համար աստուածներու օգնութեան կը դիմէին .
 անոս չիղք այս ժամանակ է որ ճնունք աւամ է բոլորութեան
 պաշտպան մասնաւոր աստուածներու գոյութիւնը:

Բաբելոնացոց ձառ բոլորութեան ծագումը շատ հին ժամանակե-
 ռու մթն-թեանց մէջ կը կորսուի ք որուն գլխաւոր ապացոյց է Բա-
 բելոներէն = սուներէրէն և աստուերէն = աքքադերէն դիւանակած
 աղօթքներու (exorcisme) մինչև մեր համիկը, բոլորն ալ ինքնով

Ո) Նուսխաի գործածութիւնը միշտ դարս մը տեղի տաւած է սոյն
 բառին տարբեր նշանակութիւն մը ևս տարու, որ յետոց ալ սովորական
 դարձաւ. այսինքն՝ նկատելով որ կըարթէ կամ նուսխաք բոլորութեան ա-
 ղօթքներ կը պարունակեն, բուն դեղեւոս բաղադրութեանց համար ալ սխաւ
 սոյն մտաւորայն անունը որ կը համայնաորայնէ: Քանիտէն recette բառին:

պահուած հրիտանական թանգարանին մէջ, և բնագիրներն հրատարակուած Գլխաւորաբար՝ *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia* համարածոյն Իր^տ հատորին մէջ. ստոյգ մէջ ճափն թարգմանութիւն տես *J. Halévy, Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie. Paris 1882.* Արդ, մեր աշխատակից Պր. *Clédat* ուսումնասիրութիւնը իւր ցուցմով՝ թէ եգիպտացիք ալ, հաբեւցացոց նման, միևնոյն հաւատքն ունէին բժշկութեան վրայ. այսինքն՝ շիւսահալած աղօթքներու միջոցաւ իւր վանէին այն չար ոգիներն որոնք մարդկային մարմնոյն մէջ մտած էին, չարիք հասցունելու համար: Ասիկա զատ, Պր. *Clédat* կ'ըսէ թէ հրիտանական թանգարանին մէջ պրտուէ եգիպտական ձեռագիր մը իւր պահուի, որուն հնութիւնն՝ եգիպտական Իր^տ հարստութեան (Իւր 1260 ն. քան զք.) իւր հասնի, և որ գրուած է նոյն իսկ բժշկութեան հնարիչ-աստուած թոթի'ի կողմանէ: Գրեթէ միևնոյն ժամանակէն ուրիշ պրտու մը, *Papyrus Ebers*, իւր սիփ գրուելով մը՝ որ իւր վերաբերի հիւանդ մարմիններու ցաւերը փարատելու արարողութեանն Եւ այս պրտուի մանրամասն ուսումնասիրութեամբ, որ տակաւին չէ վերջացած, իւր փախի որ կ'ըսէ իւր աղխատութեան առաջին մասն:

DJELALI, Contes et chants arméniens. 1er Fascicule. Prix 10 fr. 50.
 Paris, 1899. Փոքրագիր 20 էրես:

Հայրիկի, Արուսեանցի և այլոց երկերէն հաւաքուած փոքրիկ մըն է տեսարկս, որ իւր վաճառուի յօգուտ Հայ Սրբերու, և որուն ընտել ռազարան մը գրած է Պր. *Paul Paddy*. Տեսարկիս բուն նպատակն է տարածել Հայնական ընթերցման նոր դուրսիւնը, որով ամեն լեզու կրնայ գրուիլ, ինչպէս գրուած են տեսարկիս մէջ գտնուած հայերէն երգերն, իրենց ջրանետին թարգմանութիւններով:

Le BARON DE BAYE, En Géorgie. (Extrait de la "Revue de Géographie"). Paris, 1898. Librairie Nilson. Vols 8° pp 70,

—, De Fenza à Minoussinsk, Souvenir d'un mission. (Extr. de la "Revue de Géog."). Paris, 1898. Vols 8° pp 55

—, Notes de folk-lore vostiak. (Extr. de la "Revue des Traditions populaires"). Paris, 1898. Emille Lechevalier. Vols 8° pp 11.

Այս երեք պատկերազարդ հրատարակութիւններն ալ արդիւնք են Baron de Bayers Գրչին: Պարունը ֆրանսական կառավարութեան կողմէ մասնաւոր պաշտօնով լինուած էր կովկաս և Արեւելիս՝ ռուս-մաւրիթլու համար տեղեւորու ցեղերն ու հնար-թիւններն, որոնցմէ բաւական մեծ քանակութեամբ ալ բերած է յոյս դրած էր քաղաքիս Quimetի թանգարանին մէջ, ուր բոլորն ալ աչքէ անցունելու բաղաւն ունեցանք: Մենք վերի երեք հրատարակութեանց համար ոչինչ ունիք ըսելիք, որովհետեւ Հայոցս համար Բան մը վրայ անոնց մէջ, Բայրի Էն Géorgie արխանութենէ՝ ուր տեղ տեղ փոքրիկ ջրեմ' անշուն անխորթ-թիւններ կան. սակայն առթիւս պիտի Խօսիմք համարուող Բայրի մեր աչքով տեսած այն բաներուն վրայ՝ որոնք հրնան հետաքրքրել զեզ, և որոնց առնուած վրայ Պարունը մասնաւոր Գործ մը կը պատրաստէ արդէն ընդարձակ ծրագրով:— Այս հնար-թեանց մէջ կան նախնական գերեզմաններ մէ հանուած գանկերէ, զէնքերէ, զարդարանքներէ զատ՝ յաճապակիք ա մաններ ու պնակներ. վերջիններէս մէկը՝ որ նոր գործ մըն է, շագանակա-Գոյն փառնի պնակ մըն է, փայլուն, ընարակուած, որուն կեցողունը կը կարգա-ցար հետեւեալն, պնակին մարմնոյն հետ միասին ձուլուած. «ի Գործարարի Զարախանց Ծաստապատ»: Ասկէ զատ, Պարունին բերած կապտեան կտաւներէն ելիմ աջօճի սխոնցնէր կան, որոնց միոյն բարդտեւը արարելէն գրուած է, իսկ միւսին բարձրիքն հայտնէն՝ «ԱՆՈՒՆ ԶՕԲ ԵՒ ՈՐԳՈՅ ՈՒ ԷՈԳՈՅՆ ՄԱՐՈՅ ԱԵՆ»: սխոնցի կեդրունը իսկ մէ նկարուած է: Ծագարուած պատկերներու մէջ՝ զորս Baron de Baye ինքն անկապ լուսանկարած է, կը տեսնուին Երևանի, Տիգրիսի, Իրիճանի, Թեւլարի, Փեթք-չայի, Եջիմանի, Էրիփոսեանց ժիշկեցոյն, Սա-կար արբ. Բաւրտո-դարեանի Թ պատկերներն. իսկ պատէն կախուած է վեճ. Հայրենի փառաւոր միկ պատկերն, Մեծագիր, որուն տակ Հայրենի եր ձեռքովն իսկ ը-րած է. « 1898/Ապրիլ 29 յիշարար Հայոց Հայրենիք »:

H. ADJARIAN, *Étude sur la langue Lazé*. (Հանուած Ի ԹԵՐԹԷՆ
"Mémoires de la Société de Linguistique de Paris", t. n. 61) Paris 1899. 8° 110.

—, *Les explosives de l'ancien arménien, étudiées dans les dialectes modernes*. (Հանուած Ի ԹԵՐԹԷՆ "Revue internationale de Rhinologie, Otolologie, Laryngologie et Phonétique expérimentale" Paris 1899. 8° էջ 20.

Մեր աշխատակցին այս երկու ուսումնասիրութիւններն աւարտելու լազերէնի գերախնամութիւնը և բաւարարուն է, որչափ գիտէք, մինչև ցարդ հրատարակածներէն աւելին Խոխը և ուղիղը, զոր կրնանք յանձնարարել լազերէնի ուսումնասիրութեամբ պարապող բանաստիներու: Նոյն նիւթին վրայ Լատող ուրիշ աշխատութիւններ, ինչպէս Enckertինը և այլոց, կը վիտան սխալներով և Աճառեան պատճառով է իր նախորդներուն բոլոր սխալներն, և այսպէսով կատարեալ գործ մը ներկայացուցած է մեզի:

Պր. Աճառեանի երկրորդ գործը մեր առջե կը գնէ մեզ Լայոց համար բոլորովին նորութիւն մը, որով ուսումնասիրած է չեղինացել տիրորդի և բերնի շունչին դերը գրաբարի explosif տեսերուն մէջ հետեւելով Կ. Պոլսոյ, Ալլանբէգի, Նուխիի, Մղոյ, Գուշի և Վերաստիոյ բարբառներուն: Տեսարակիս մէջ Աճառեանի ուսումնասիրութեան, որ 9 էլ գրաւած է, կը յաջորդեն վերոյիշեալ թերթին տնօրէն Rousselot երիցուն դիտողութիւնն (էջ 10-18) և Պրոֆ. Մէյլի պատմական մէջ Ծանօթութիւնը (էջ 18-20): Ասով կը փակուի մեր լեզուաբան աշխատակցին այս փոքրիկ բայց շահեկան աշխատութիւնն:

Կ. Յ. Բ.